नीतिचन्द्रिका

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ६१ ॥

पदविभागः

ब्रह्म-हत्या, सुरा-पानम्, स्तेयम्, गुरु-अङ्गना-गमः, महान्ति, पातकानि-आहुः, संसर्गः, च, अपि, तैः, सह ।

अन्वयः

ब्रह्महत्या, सुरापानं, स्तेयं, गुर्वङ्गनागमः (एतानि) महान्ति पातकानि आहुः ।

तैः सह संसर्गः च अपि (पातकं भवति) ।

कठिनपदार्थः

- हत्या – हननम् ।
- अङ्गना – स्त्री ।
- पातकम् – पापम् ।

नीतिचन्द्रिका

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ६१ ॥

भावार्थः

ब्रह्महत्याकरणं, सुरापानं, चौर्यं, गुरोः पत्न्याः शरीरसङ्गः च घोरं पातकम् इति वदन्ति । ये एतादृशं पापं कुर्वन्ति तेषां सहवासः अपि पापाय भवति ।

नीतिचन्द्रिका

मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ ६२ ॥

पदविभागः

मनसि, अन्यत्, वचसि, अन्यत्, कर्मणि, अन्यत्, दुरात्मनाम्, मनसि, एकम्, वचसि, एकम्, कर्मणि, एकम्, महात्मनाम् ।

अन्वयः

दुरात्मनाम् मनसि अन्यत्, वचसि अन्यत्, कर्मणि अन्यत् (वर्तते) ।

महात्मनाम् मनसि एकं, वचसि एकं, कर्मणि एकं (वर्तते) ।

कठिनपदार्थः

- दुरात्मनाम् – दुष्टानाम् ।
- वचसि – वचने ।
- कर्मणि – कार्ये ।

नीतिचन्द्रिका

मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ ६२ ॥

भावार्थः

दुष्टाः यत् वदन्ति तत् न कुर्वन्ति । तेषां मनसि अपि अन्यदेव भवति । किन्तु महात्मनां वचसि, मनसि, कार्ये च एकरूपता भवति ।

नीतिचन्द्रिका

मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ ६३ ॥

पदविभागः

माता-पितृभ्याम्, जामीभिः, भ्रात्रा, पुत्रेण, भार्यया, दुहित्रा, दास-वर्गेण, विवादम्, न, समाचरेत् ।

अन्वयः

माता-पितृभ्यां, जामीभिः, भ्रात्रा, पुत्रेण, भार्यया, दुहित्रा, दासवर्गेण (सह) विदादं न समाचरेत् ।

कठिनपदार्थः

- भ्रात्रा – सहोदरेण ।
- भार्या – पत्नी ।
- दुहित्रा – पुत्र्या ।
- जामिः – भगिनी ।

नीतिचन्द्रिका

मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ ६३ ॥

भावार्थः

मात्रा सह, पित्रा सह, भगिनीभिः सह, सहोदरैः सह, पुत्रेण सह, पत्न्या सह, सेवकवर्गैः सह च विवादः न कर्तव्यः ।

नीतिचन्द्रिका

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ६४ ॥

पदविभागः

माता, यस्य, गृहे, न, अस्ति, भार्या, च, अप्रियवादिनी, अरण्यम्, तेन, गन्तव्यम्, यथा, अरण्यम्, तथा, गृहम् ।

कठिनपदार्थः

- अप्रियवादिनी – अप्रियभाषिणी ।

अन्वयः

यस्य गृहे माता न अस्ति, भार्या च अप्रियवादिनी (अस्ति), तेन अरण्यं गन्तव्यम् । (तस्य कृते) यथा अरण्यं तथा गृहम् (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ६४ ॥

भावार्थः

यस्य जनस्य गृहे माता न विद्यते, पत्नी च सदा अप्रियम् एव भाषते, तस्य अरण्यगमनम् एव वरम् । यतः गृहम् अरण्यवत् एव भवति । अतः अरण्ये स्थितिः गृहे स्थितिः च समाना इति भावः ।

नीतिचन्द्रिका

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ ६५ ॥

पदविभागः

मातृवत्, पर-दारेषु, पर-द्रव्येषु, लोष्टवत्, आत्मवत्, सर्व-भूतेषु, यः, पश्यति, सः, पण्डितः ।

अन्वयः

पर-दारेषु मातृवत्, पर-द्रव्येषु लोष्टवत्, सर्वभूतेषु आत्मवत् यः (एवं) पश्यति सः पण्डितः (इति उच्यते) ।

कठिनपदार्थः

- दाराः – पत्नी ।
- लोष्टम् – मृत्पिण्डम् ।
- सर्वभूतेषु – सर्वजीविषु ।

नीतिचन्द्रिका

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ ६५ ॥

भावार्थः

इतरेषां पत्न्यः मातृवत् द्रष्टव्याः । मृत्पिण्डमिव भावः भवेत् परद्रव्यदर्शने । (अन्येषां सम्पदः दर्शनेन आशा दुराशा वा न स्यात् । अपि तु निर्लिप्तता स्यात्) सर्वान् प्राणिनः आत्मवत् पश्येत् । (स्वस्य यथा सुखं दुःखं च भवति, तथा अन्येषाम् अपि भवति इति जानीयात्) तादृशः जनः पण्डितः इति कथ्यते ।

नीतिचन्द्रिका

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम्
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ ६६ ॥

पदविभागः

माता, इव, रक्षति, पिता, इव, हिते, नियुङ्क्ते, कान्ता, इव, च, अभिरमयति, अपनीय, खेदम्, लक्ष्मीम्, तनोति, वितनोति, च, दिक्षु, कीर्तिम्, किम्, किम्, न, साधयति, कल्पलता, इव, विद्या ।

अन्वयः

विद्या कल्पलता इव किं किं न साधयति? माता इव रक्षति । पिता इव हिते नियुङ्क्ते । कान्ता इव खेदम् अपनीय अभिरमयति । लक्ष्मीं तनोति । कीर्तिं च दिक्षु वितनोति ।

कठिनपदार्थः

- नियुङ्क्ते – नियोजयति ।
- कान्ता – पत्नी ।
- अभिरमयति – सन्तोषयति ।
- तनोति – विस्तारयति ।
- दिक्षु – दिशासु ।

नीतिचन्द्रिका

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते

कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।

लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम्

किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ ६६ ॥

भावार्थः

विद्या कल्पलता इव किं किं न साधयति? सर्वं साधयति इत्यर्थः । माता यथा रक्षति, तथा विद्या रक्षति । पिता यथा पुत्रं हिते कर्मणि नियोजयति तथा विद्या करोति । पत्नी इव क्लेशान् दूरीकृत्य सुखं ददाति विद्या । विद्यया सम्पदः अभिवृद्धिः भवति । अपि च विद्या सर्वासु दिक्षु कीर्तिं विशेषतः प्रसारयति ।

नीतिचन्द्रिका

मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणम्
चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् ।
भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणम्
विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम् ॥ ६७ ॥

पदविभागः

मात्रा, समम्, न, अस्ति, शरीर-पोषणम्, चिन्ता-समम्, न, अस्ति, शरीर-शोषणम्, भार्या-समम्, न, अस्ति, शरीर-तोषणम्, विद्या-समं, न, अस्ति, शरीर-भूषणम् ।

कठिनपदार्थः

- समम् – तुल्यम् ।
- भूषणम् – अलङ्कारः ।

अन्वयः

मात्रा समं शरीरपोषणं नास्ति । चिन्तासमं शरीरशोषणं नास्ति । भार्यासमं शरीरतोषणं नास्ति । विद्यासमं शरीरभूषणं नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणम्

चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् ।

भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणम्

विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम् ॥ ६७ ॥

भावार्थः

शरीरपोषणाय मातृतुल्यं न कापि वर्तते । चिन्ता शरीरस्य नितरां शोषणं करोति । पत्नीं विना शरीरतोषणाय न अन्या कापि विद्यते । शरीरस्य अलङ्कारस्तु विद्यया एव भवितुम् अर्हति । विद्यासमम् अन्यत् किमपि नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नवबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरम्
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णा समैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधम्
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम् ॥ ६८ ॥

पदविभागः

मित्रम्, स्वच्छतया, रिपुम्, नवबलैः, लुब्धम्, धनैः, ईश्वरम्, कार्येण, द्विजम्, आदरेण, युवतिम्, प्रेम्णा, समैः, बान्धवान्, अति-उग्रम्, स्तुतिभिः, गुरुम्, प्रणतिभिः, मूर्खम्, कथाभिः, बुधम्, विद्याभिः, रसिकम्, रसेन, सकलम्, शीलेन, कुर्यात्, वशम् ।

अन्वयः

मित्रं स्वच्छतया, रिपुं नवबलैः, लुब्धं धनैः, ईश्वरं कार्येण, द्विजम् आदरेण, युवतिं प्रेम्णा, समैः बान्धवान्, अत्युग्रं स्तुतिभिः, गुरुं प्रणतिभिः, मूर्खं कथाभिः, बुधं विद्याभिः, रसिकं रसेन, सकलं शीलेन च वशं कुर्यात् ।

कठिनपदार्थः

- स्वच्छतया – शुद्धमनसा ।
- रिपुः - शत्रुः ।
- ईश्वरः – स्वामी ।
- द्विजः – ब्राह्मणः ।
- आदरेण – गौरवेण ।
- शमः – शान्तिः ।
- अत्युग्रम् – कुपितम् ।
- प्रणतिभिः – नमस्कारैः ।
- बुधम् – पण्डितम् ।

नीतिचन्द्रिका

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नवबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरम्

कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णा समैर्बान्धवान् ।

अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधम्

विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम् ॥ ६८ ॥

भावार्थः

कः कथं वशीकरणीयः इति अत्र निरूपितम् अस्ति । मित्रं शुद्धमनसा (निर्मलभावेन), शत्रुम् (सामदानादिभिः) उपायैः, लोभिनं च वित्तेन वशीकुर्यात् । सम्यक् कार्यं क्रियते चेत् स्वामी सन्तुष्टः भवति । गौरवप्रदर्शनेन ब्राह्मणः वशीकर्तव्यः । युवतिः प्रेम्णा जेतव्या । बान्धवाः शान्त्या (सहनया) वशीकरणीयाः । नितरां कुपितं प्रशंसया वशं कुर्यात् । गुरुः प्रणामैः जेतव्यः । मूर्खः कथाश्रावणेन वशीकरणीयः । पण्डितः विद्यया, रसिकः रसेन च जेतव्यः । एवं सर्वोऽपि जनः उत्तमस्वभावेन वशीकरणीयः ।

नीतिचन्द्रिका

मूर्खा यत्र न पूज्यन्ते धान्यं यत्र सुसञ्चितम् ।

दम्पत्योः कलहो नास्ति तत्र श्रीः स्वयमागता ॥ ६९ ॥

पदविभागः

मूर्खाः, यत्र, न, पूज्यन्ते, धान्यम्, यत्र, सुसञ्चितम्, दम्पत्योः, कलहः,

न, अस्ति, तत्र, श्रीः, स्वयम्, आगता ।

कठिनपदार्थः

- श्रीः – लक्ष्मीः ।

अन्वयः

यत्र मूर्खाः न पूज्यन्ते, यत्र धान्यं सुसञ्चितम्, (यत्र) दम्पत्योः कलहः नास्ति

तत्र श्रीः स्वयम् आगता ।

नीतिचन्द्रिका

मूर्खा यत्र न पूज्यन्ते धान्यं यत्र सुसञ्चितम् ।

दम्पत्योः कलहो नास्ति तत्र श्रीः स्वयमागता ॥ ६९ ॥

भावार्थः

यत्र मूर्खाणां गौरवं न भवति, यत्र च धान्यराशिः सम्यक्तया सञ्चितः वर्तते, यस्मिन् गृहे दम्पत्योः कलहः न जायते, तत्र लक्ष्मीः स्वयम् उपस्थिता भविष्यति ।

नीतिचन्द्रिका

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ७० ॥

पदविभागः

मौनात्, मूकः, प्रवचन-पटुः, चाटुलः, जल्पकः, वा, धृष्टः, पार्श्वे, वसति, च, तदा, दूरतः, च, अप्रगल्भः, क्षान्त्या, भीरुः, यदि, न, सहते, प्रायशः, न, अभिजातः, सेवा-धर्मः, परम-गहनः, योगिनाम्, अपि, अगम्यः ।

अन्वयः

(सेवकः) मौनात् मूकः, प्रवचनपटुः, चाटुलः जल्पकः वा, (यदा) पार्श्वे वसति तदा च धृष्टः, (यदि) दूरतः च (वसति तर्हि) अप्रगल्भः, क्षान्त्या भीरुः, यदि न सहते प्रायशः नाभिजातः (इति कथ्यते) । (अतः) परमगहनः सेवाधर्मः योगीनाम् अपि अगम्यः (अस्ति) ।

कठिनपदार्थः

- पटुः – निपुणः ।
- जल्पकः – असङ्गतार्थप्रलापी ।
- धृष्टः – अविनीतः, निर्लज्जः ।
- अप्रगल्भः – अप्रौढः, प्रतिभाहीनः ।
- क्षान्तिः - क्षमा ।
- भीरुः – भयान्वितः ।
- न + अभिजातः - अकुलीनः ।
- परमगहनः – अतिगूढः ।
- सेवाधर्मः – परिचर्यारूपं कर्म ।
- अगम्यः – अज्ञेयः ।

नीतिचन्द्रिका

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा

धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः ।

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ७० ॥

भावार्थः

कस्यापि मनसः तोषणं प्रायः तदीयसेवया एव भवति । किन्तु यथावत् सेवा न केनापि कथञ्चिदपि कर्तुं शक्या । मौनं तिष्ठति चेत्, मूकः इति, विशेषतः वर्णनं क्रियते चेत् चाटुलः वाचालः इति, सदा समीपे वसति चेत् निर्लज्जः इति, दूरे तिष्ठति चेत् प्रतिभाहीनः इति, सहनया तिष्ठति चेत् भीरुः इति, सहना न दर्श्यते चेत् अकुलीनः, अनार्यः (उत्तमकुले न जातः) इति मन्यन्ते जनाः । अतः अतिगूढं सेवाधर्मं योगिनः अपि न जानन्ति । अन्येषां का कथा? अत्र सेवाधर्मस्य अतिदुष्करत्वं स्पष्टीकृतम् ।

नीतिचन्द्रिका

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते
श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ७१ ॥

पदविभागः

यथा, चतुर्भिः, कनकम्, परीक्ष्यते, निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः, तथा, चतुर्भिः, पुरुषः, परीक्ष्यते, श्रुतेन, शीलेन, कुलेन, कर्मणा ।

अन्वयः

यथा निघर्षण-च्छेदन-ताप-ताडनैः चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते तथा पुरुषः (अपि) श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा (इति) चतुर्भिः परीक्ष्यते ।

कठिनपदार्थः

- च्छेदनम् – कर्तनम् ।
- तापनम् – उष्णीकरणम् ।
- ताडनम् – कुट्टनम् ।

नीतिचन्द्रिका

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते

निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते

श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ७१ ॥

भावार्थः

यथा स्वर्णकारः आभरणनिर्माणसमये घर्षणेन, च्छेदनेन, तापनेन, ताडनेन च सुवर्णस्य परीक्षां करोति, तथा पुरुषस्य परीक्षा श्रुतेन (वेदाध्ययनेन), उत्तमस्वभावेन, सत्कुलेन, सत्कर्मणा च भवति ।

नीतिचन्द्रिका

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ७२ ॥

पदविभागः

यत्, दुस्तरम्, यत्, दुरापम्, यत्, दुर्गम्, यत्, च, दुष्करम्, सर्वम्, तु, तपसा, साध्यम्, तपः, हि, दुरतिक्रमम् ।

अन्वयः

यत् दुस्तरं, यत् दुरापं, यत् दुर्गं, यत् च दुष्करं, (तत्) सर्वं तु तपसा साध्यम् । तपः हि दुरतिक्रमम् (अस्ति) ।

कठिनपदार्थः

- दुस्तरम् – तरीतुम् अशक्यम् ।
- दुरापम् – प्राप्तुम् अशक्यम् ।
- दुर्गम् – गन्तुम् अशक्यम् ।
- दुष्करम् – कर्तुम् अशक्यम् ।
- दुरतिक्रमम् - अतिक्रान्तुम् अशक्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ७२ ॥

भावार्थः

यस्य तरणे क्लेशः वर्तते, यस्य प्राप्तिः क्लेशाय भवति, यत् स्थानं प्राप्तुं कष्टम् अस्ति (यत्र गमनं दुष्करम् अस्ति) यत् कर्तुं क्लेशः अस्ति, तत्सर्वमपि तपसा साधयितुं शक्यम् । किन्तु तपश्चरणं महते क्लेशाय ।

नीतिचन्द्रिका

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
प्रोद्दीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७३ ॥

पदविभागः

यावत्, स्वस्थम्, इदम्, कलेवर-गृहम्, यावत्, च, दूरे, जरा, यावत्, च, इन्द्रिय-शक्तिः, अप्रतिहता, यावत्, क्षयः, न, आयुषः, आत्म-श्रेयसि, तावत्, एव, विदुषा, कार्यः, प्रयत्नः, महान्, प्रोद्दीप्ते (प्र-उत्-दीप्ते), भवने, च, कूप-खननम्, प्रति-उद्यमः, कीदृशः ।

अन्वयः

यावत् इदं कलेवरगृहं स्वस्थं, यावत् च जरा दूरे (वर्तते), यावत् च इन्द्रियशक्तिः अप्रतिहता, यावत् आयुषः क्षयः न, तावत् एव विदुषा आत्मश्रेयसि महान् प्रयत्नः कार्यः । (अन्यथा) प्रोद्दीप्ते च भवने कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः (स्यात्?)

कठिनपदार्थः

- कलेवरम् – शरीरम् ।
- स्वस्थम् – आरोग्ययुक्तम् ।
- जरा – वार्धक्यम् ।
- अप्रतिहता – अकुण्ठिता ।
- क्षयः - क्षीणत्वम् ।
- विदुषा – पण्डितेन ।
- आत्मश्रेयसि – स्वस्य हिताय ।
- कार्यः – करणीयः ।
- प्रोद्दीप्ते – ज्वलिते ।
- उद्यमः – प्रयत्नः ।

नीतिचन्द्रिका

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।

आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्

प्रोद्दीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७३ ॥

भावार्थः

यावत्पर्यन्तम् अस्य शरीरस्य स्वास्थ्यं सम्यक् तिष्ठति, यावत् वार्धक्यं समीपं न आयाति, यावत्पर्यन्तम् इन्द्रियाणां बलं भवति, यावत् आयुः क्षीणं न भवति, तावत् एव विद्वान् आत्महिताय महान्तं प्रयत्नं कुर्यात् । अन्यथा अग्निना प्रदीप्ते भवने कूपखननस्य प्रयत्नः कीदृशः स्यात्?

नीतिचन्द्रिका

येषां न विद्या न तपो न दानम्
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूताः
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ७४ ॥

पदविभागः

येषाम्, न, विद्या, न, तपः, न, दानम्, ज्ञानम्, न, शीलम्, न, गुणः, न, धर्मः, ते, मृत्यु-लोके, भुवि, भार-भूताः, मनुष्य-रूपेण, मृगाः, चरन्ति ।

अन्वयः

येषां विद्या न (अस्ति), तपः न (अस्ति), दानं न (अस्ति), ज्ञानं न (अस्ति), शीलं न (अस्ति), गुणः न (अस्ति), धर्मः न (अस्ति), ते मृत्युलोके भुवि भारभूताः मनुष्यरूपेण मृगाः (इव) चरन्ति ।

कठिनपदार्थः

- शीलम् – उत्तमः स्वभावः ।
- भुवि – भूमौ ।
- चरन्ति –अटन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

येषां न विद्या न तपो न दानम्

ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मृत्युलोके भुवि भारभूताः

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ७४ ॥

भावार्थः

यैः विद्या न अधिगता, तपः न कृतं, दानं न कृतं, ज्ञानं न सम्पादितम्, उत्तमः स्वभावः न अभ्यस्तः, सद्गुणाः च न सम्पादिताः, धर्मः न आचरितः, ते जनाः भूलोके भूमेः भारभूताः सन्तः मृगाः इव मनुष्यरूपेण (इतस्ततः) अटन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७५ ॥

पदविभागः

यम्, माता-पितरौ, क्लेशम्, सहेते, सम्भवे, नृणाम्, न, तस्य, निष्कृतिः, शक्या, कर्तुम्, वर्ष-शतैः, अपि ।

अन्वयः

नृणां सम्भवे माता-पितरौ यं क्लेशे सहेते, तस्य निष्कृतिः कर्तुं वर्षशतैः (अपि) न शक्या ।

कठिनपदार्थः

- नृणाम् – नराणाम् ।
- सम्भवे – जननकाले ।
- निष्कृतिः – ऋणस्य प्रत्यर्पणम् ।

नीतिचन्द्रिका

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७५ ॥

भावार्थः

मनुष्यस्य जननकाले मातापितरौ यादृशं कष्टं सहेते, तस्य उपकारस्य प्रत्यर्पणं शतेन वर्षैः अपि न शक्यते ।

नीतिचन्द्रिका

राजा धर्ममृते द्विजः सवमृते विद्यामृते योगिनः
कान्ता सत्त्वमृते हयो गतिमृते भूषा च शोभामृते ।
योद्धा शूरमृते तपो व्रतमृते गीतं च पद्यानृते
भ्राता स्नेहमृते नरो हरिमृते लोको न भाति क्वचित् ॥ ७६ ॥

पदविभागः

राजा, धर्मम्, ऋते, द्विजः, सवम्, ऋते, विद्याम्, ऋते, योगिनः, कान्ता, सत्त्वम्, ऋते, हयः, गतिम्, ऋते, भूषा, च, शोभाम्, ऋते, योद्धा, शूरम्, ऋते, तपः, व्रतम्, ऋते, गीतम्, च, पद्यान्, ऋते, भ्राता, स्नेहम्, ऋते, नरः, हरिम्, ऋते, लोकः, न, भाति, क्वचित् ।

अन्वयः

धर्मम् ऋते राजा, सवम् ऋते द्विजः, विद्याम् ऋते योगिनः, सत्त्वम् ऋते कान्ता, गतिम् ऋते हयः, शोभाम् ऋते भूषा, शूरम् ऋते योद्धा, व्रतम् ऋते तपः, पद्यान् ऋते गीतं, स्नेहम् ऋते भ्राता, हरिम् ऋते नरः, न क्वचित् लोके भाति ।

कठिनपदार्थः

- हयः – अश्वः ।
- योद्धा – योधः ।
- सवः – यागः ।

नीतिचन्द्रिका

राजा धर्ममृते द्विजः सवमृते विद्यामृते योगिनः

कान्ता सत्त्वमृते हयो गतिमृते भूषा च शोभामृते ।

योद्धा शूरमृते तपो व्रतमृते गीतं च पद्यानृते

भ्राता स्नेहमृते नरो हरिमृते लोको न भाति क्वचित् ॥ ७६ ॥

भावार्थः

धर्मेण विना राजा, सवेन विना द्विजः, विद्यया विना योगी, सतीत्वेन विना स्त्री, गतिं विना अश्वः, शोभया विना अलङ्कारः, शौर्येण विना योधः, व्रतेन विना तपः, पद्यान् (पद्यसाहित्यम्) विना गीतम्, स्नेहेन विना भ्राता, हरिणा (भगवता) विना मनुष्यः अस्मिन् प्रपञ्चे कदापि शोभां न आवहति ।

नीतिचन्द्रिका

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ७७ ॥

पदविभागः

रूप-यौवन-सम्पन्नाः, विशाल-कुलसम्भवाः,

विद्या-हीनाः, न, शोभन्ते, निर्गन्धाः, इव, किंशुकाः ।

कठिनपदार्थः

- सम्भवाः – उत्पन्नाः ।
- सम्पन्नाः – युक्ताः ।

अन्वयः

विशालकुलसम्भवाः रूपयौवनसम्पन्नाः विद्याहीनाः, निर्गन्धाः किंशुकाः इव न शोभन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ७७ ॥

भावार्थः

विद्याहीनाः उत्तमे कुले जाताः सन्तः अपि, रूपेण यौवनेन च युक्ताः सन्तः अपि गन्धरहितानि किंशुकपुष्पाणि इव न शोभन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ७८ ॥

पदविभागः

रे, रे, चातक, सावधान-मनसा, मित्र, क्षणम्, श्रूयताम्, अम्भोदाः, बहवः, हि, सन्ति, गगने, सर्वे, अपि, न, एतादृशाः, केचित्, वृष्टिभिः, आर्द्रयन्ति, वसुधाम्, गर्जन्ति, केचित्, वृथा, यम्, यम्, पश्यसि, तस्य, तस्य, पुरतः, मा, ब्रूहि, दीनम्, वचः ।

अन्वयः

रे रे मित्र चातक! क्षणं सावधानमनसा श्रूयताम् । गगने बहवः अम्भोदाः सन्ति, (किन्तु) सर्वे अपि एतादृशाः न । केचित् वृष्टिभिः वसुधाम् आर्द्रयन्ति, केचित् वृथा गर्जन्ति । (अतः) (त्वं) यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः दीनं वचः मा ब्रूहि ।

कठिनपदार्थः

- अम्भोदाः – मेघाः ।
- गगने – आकाशे ।
- वसुधा – भूमिः ।
- दीनम् – करुणापूर्णम् ।
- ब्रूहि – वद ।

नीतिचन्द्रिका

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्

अम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।

केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद्वृथा

यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ७८ ॥

भावार्थः

चातकमुद्दिश्य इयमुक्तिः । रे चातक! मित्र! अवहितमनसा (अवहितेन चेतसा) अल्पकालं यावत् मम वचनम् आकर्ण्यताम् । आकाशे बहवः मेघाः तिष्ठन्ति । किन्तु सर्वे अपि करुणापराः न । केचन मेघाः भूमिं वर्षणेन आर्द्रयन्ति । अन्ये केचन निरर्थकं शब्दं कुर्वन्ति । तस्मात् त्वं यं यं (मेघं) पस्यसि, तस्य तस्य सकाशं गत्वा दीनदशाप्रदर्शकं (करुणापूर्णं) वचनं मा वद । यथा याचकैः धनस्य आशया च यः कोऽपि दाता न याचनीयः । अपि तु यथोचितं विचिन्त्य एव कुत्रचित् स्वाभिप्रायः प्रकाशनीयः इति भावः ।

नीतिचन्द्रिका

ललितान्तानि गीतानि कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।

प्रणामान्तः सतां कोपो याचनान्तं हि गौरवम् ॥ ७९ ॥

पदविभागः

ललित-अन्तानि, गीतानि, कुवाक्य-अन्तम्, च, सौहृदम्, प्रणाम-अन्तः, सताम्, कोपः, याचना-अन्तम्, हि, गौरवम् ।

कठिनपदार्थः

- सौहृदम् – मित्रता ।
- सताम् – सज्जनानाम् ।

अन्वयः

गीतानि ललितान्तानि (भवन्ति) । सौहृदं कुवाक्यान्तं च (भवति) । सतां कोपः प्रणामान्तः (भवति) । गौरवं याचनान्तं (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

ललितान्तानि गीतानि कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।

प्रणामान्तः सतां कोपो याचनान्तं हि गौरवम् ॥ ७९ ॥

भावार्थः

गीते लालित्यं भवेत् । यावत् लालित्यं भवति, तावत् गीतम् इति कथ्यते । लालित्यस्य अन्त्यं भवति चेत् गेयता अपगच्छति । कुवाक्यान्तं मित्रता भवति । यावत् कुवाक्यम् आयाति, तावत् मित्रत्वम् अपगच्छति । सज्जनानां कोपः प्रणामपर्यन्तं तिष्ठति । गौरवं याचनान्तं भवति । यदा याचना क्रियते तदा गौरवम् अपगच्छति ।

नीतिचन्द्रिका

लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

पदविभागः

लालयेत्, पञ्च-वर्षाणि, दश-वर्षाणि, ताडयेत्,

प्राप्ते, तु, षोडशे, वर्षे, पुत्रम्, मित्रवत्, आचरेत् ।

कठिनपदार्थः

- मित्रवत् – मित्रम् इव ।

अन्वयः

पञ्च वर्षाणि लालयेत्, दश वर्षाणि ताडयेत् । षोडशे वर्षे प्राप्ते तु, पुत्रं मित्रवत् आचरेत् ।

नीतिचन्द्रिका

लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

भावार्थः

जननात् पञ्चवर्षपर्यन्तं शिशोः लालनं कर्तव्यम् । ततः परं दश वर्षाणि यावत् तन्नाम षष्ठतः पञ्चदशवर्षपर्यन्तं तस्य दोषादिकं परिष्कुर्यात् । षोडशे वर्षे प्राप्ते पुत्रः मित्रवत् द्रष्टव्यः ।

नीतिचन्द्रिका

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८१ ॥

पदविभागः

वह्निः, तस्य, जलायते, जलनिधिः, कुल्यायते, तत्-क्षणात्, मेरुः, स्वल्प-शिलायते, मृगपतिः, सद्यः, कुरङ्गायते, व्यालः, माल्य-गुणायते, विषरसः, पीयूष-वर्षायते, यस्य, अङ्गे, अखिल-लोक-वल्लभ-तमम्, शीलम्, समुन्मीलति ।

अन्वयः

यस्य अङ्गे अखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति, तस्य वह्निः जलायते, जलनिधिः तत्-क्षणात् कुल्यायते, मेरुः स्वल्पशिलायते, मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते, व्यालः माल्यगुणायते, विषरसः पीयूषवर्षायते ।

कठिनपदार्थः

- वह्निः – अग्निः ।
- जलनिधिः – समुद्रः ।
- स्वल्पशिला – लघुशिला ।
- व्यालः – सर्पः ।
- पीयूषम् - अमृतम् ।

नीतिचन्द्रिका

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्

मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।

व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते

यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८१ ॥

भावार्थः

यः नितरां सर्वलोकप्रियः उत्तमस्वभावयुक्तः च अस्ति, तस्य विषये अग्निः जलमिव भवति । महान् समुद्रः अपि क्षणमात्रेण लघुकुल्यावत् भाति । मेरुपर्वतः लघुशिला भवति । मृगराजः सिंहः सपदि कुरङ्गः भवति । सर्पः माला इव भवति । विषरसः अमृतं भवति । सज्जनस्य उत्तमस्वभावात् सर्वः अपि लोकः परवशः भवति इति भावः ।

नीतिचन्द्रिका

विद्यातीर्थे जगति विबुधाः साधवः सत्यतीर्थे
गङ्गातीर्थे मलिनमनसो योगिनो ध्यानतीर्थे ।
धारातीर्थे धरणिपतयो दानतीर्थे धनाढ्या
लज्जातीर्थे कुलयुवतयः पातकं क्षालयन्ते ॥ ८२ ॥

पदविभागः

विद्या-तीर्थे, जगति, विबुधाः, साधवः, सत्य-तीर्थे, गङ्गा-तीर्थे, मलिन-मनसः, योगिनः, ध्यान-तीर्थे, धारा-तीर्थे, धरणि-पतयः, दान-तीर्थे धन-आढ्याः, लज्जा-तीर्थे, कुल-युवतयः, पातकम्, क्षालयन्ते ।

अन्वयः

जगति विबुधाः विद्यातीर्थे, साधवः सत्यतीर्थे, मलिनमनसः गङ्गातीर्थे, योगिनः ध्यानतीर्थे, धरणिपतयः धारातीर्थे, धनाढ्याः दानतीर्थे, कुलयुवतयः लज्जातीर्थे (स्वस्य) पातकं क्षालयन्ते ।

कठिनपदार्थः

- विबुधाः – पण्डिताः ।
- तिर्थम् – पवित्रं स्थानम् ।
- आढ्यः – धनिकः ।
- पातकम् – पापम् ।

नीतिचन्द्रिका

विद्यातीर्थे जगति विबुधाः साधवः सत्यतीर्थे

गङ्गातीर्थे मलिनमनसो योगिनो ध्यानतीर्थे ।

धारातीर्थे धरणिपतयो दानतीर्थे धनाढ्या

लज्जातीर्थे कुलयुवतयः पातकं क्षालयन्ते ॥ ८२ ॥

भावार्थः

प्रपञ्चे विद्वांसः विद्यातीर्थे स्वस्य पापं क्षालयन्ति । साधवः (सज्जनाः) सत्यतीर्थे क्षालयन्ति । सदा सत्यम् एव भाषमाणाः सत्येन एव पूताः भवन्ति । मलिनमनस्काः गङ्गायां स्नानकरणपूर्वकं स्वपापं क्षालयन्ति । तपस्विनः ध्यानेन स्वस्य पापात् मुक्ताः भवन्ति । राजानः पृथ्वीतीर्थे पापविमोचनं प्राप्नुवन्ति । धनिकाः निर्धनेभ्यः दानेन आत्मानं शुद्धीकुर्वन्ति । सत्कुले जाताः युवतयः लज्जया पूताः भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ८३ ॥

पदविभागः

विद्या, नाम, नरस्य, रूपम्, अधिकम्, प्रच्छन्न-गुप्तम्, धनम्, विद्या, भोगकरी, यशः-सुखकरी, विद्या, गुरूणाम्, गुरुः, विद्या, बन्धुजनः, विदेशगमने, विद्या, परम्, दैवतम्, विद्या, राजसु, पूजिता, न, तु, धनम्, विद्या-विहीनः, पशुः ।

अन्वयः

विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपं, प्रच्छन्नगुप्तं धनम् (अस्ति) । विद्या भोगकरी, यशः-सुखकरी । विद्या गुरूणां गुरुः । विद्या बन्धुः, विदेशगमने विद्या परं दैवतम् (अस्ति) । विद्या राजसु पूजिता, न तु धनम् । (अतः) विद्याविहीनः पशुः (भवति)।

कठिनपदार्थः

- प्रच्छन्नम् – गुप्तम् ।
- भोगाः – स्रक्चन्दनवनितादयः भोगपदार्थाः ।
- यशः – कीर्तिः ।
- विदेशगमने – परदेशयात्रायाम् ।
- बन्धुः – हितकरः ।
- परम् – उत्कृष्टम् ।
- पूजिता – आद्रियते ।
- विद्याविहीनः – विद्यया विरहितः ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं

विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ८३ ॥

भावार्थः

"विद्या" इति प्रसिद्धं ज्ञानमयं वस्तु मनुष्यस्य अत्यन्तं श्रेष्ठं स्वरूपम् । तथा सुरक्षितं द्रव्यम् । विद्या स्रक्चन्दनवनितादिभोगपदार्थान् सम्पादयति । यशः, आनन्दं च वितनोति । अपि च विद्या श्रेष्ठानां गुरुः । विद्या विदेशयात्रायां बन्धुजनः भवति । तादृशी विद्या उत्कृष्टा देवता । राज्ञां मध्ये विद्यायाः आदरः भवति । न तु धनस्य, पूर्वोक्तानां विषयाणां वा । तस्मात् विद्यया विरहितः पशुसमानः एव ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या मित्रं प्रवासेषु माता मित्रं गृहेषु च ।

व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ ८४ ॥

पदविभागः

विद्या, मित्रम्, प्रवासेषु, माता, मित्रम्, गृहेषु, च, व्याधितस्य, औषधम्, मित्रम्, धर्मः, मित्रम्, मृतस्य, च ।

अन्वयः

प्रवासेषु विद्या मित्रं, गृहेषु माता मित्रं, व्याधितस्य औषधं मित्रं, मृतस्य च धर्मः मित्रं (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- प्रवासेषु – यात्रासु ।
- व्याधितस्य – रोगपीडितस्य ।
- धर्मः – पुण्यकार्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या मित्रं प्रवासेषु माता मित्रं गृहेषु च ।

व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ ८४ ॥

भावार्थः

प्रयाणे विद्या मित्रं भवति । गृहे माता एव मित्रम् । मातुः सकाशे एव अत्यन्तम् आत्मीयता भवति । रोगग्रस्तस्य औषधम् एव मित्रम् । रोगपीडितस्य आदौ औषधोपचारः एव आवश्यकः भवति । मृतस्य पुण्यकार्याणि मित्रत्वम् आवहन्ति । जीवितावधौ कृतानि पुण्यकार्याणि एव मृतस्य मित्राणि भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ८५ ॥

पदविभागः

विद्वत्त्वम्, च, नृपत्वम्, च, न, एव, तुल्यम्, कदाचन, स्व-देशे, पूज्यते, राजा, विद्वान्, सर्वत्र, पूज्यते ।

कठिनपदार्थः

- तुल्यम् – समानम् ।

अन्वयः

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च न एव कदाचन तुल्यम् । राजा (केवलं) स्वदेशे पूज्यते, (परं) विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

नीतिचन्द्रिका

विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ८५ ॥

भावार्थः

विदुषः महाराजस्य च कदापि साम्यं भवितुं न अर्हति । यतः महाराजः स्वराज्ये एव गौरवं प्राप्नोति । किन्तु पण्डितः स्वज्ञानेन सर्वत्र गौरवान्वितः भवति ।

नीतिचन्द्रिका

विप्रयोर्विप्रवह्न्योश्च दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

अन्तरेण न गन्तव्यं हलस्य वृषभस्य च ॥ ८६ ॥

पदविभागः

विप्रयोः, विप्र-वह्न्योः, च, दम्पत्योः, स्वामि-भृत्ययोः, अन्तरेण, न, गन्तव्यम्, हलस्य, वृषभस्य, च ।

अन्वयः

विप्रयोः विप्र-वह्न्योः च, दम्पत्योः, स्वामि-भृत्ययोः, हलस्य वृषभस्य च अन्तरेण (कदापि) न गन्तव्यम् ।

कठिनपदार्थः

- वह्निः – अग्निः ।
- भृत्यः – सेवकः ।

नीतिचन्द्रिका

विप्रयोर्विप्रवह्न्योश्च दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

अन्तरेण न गन्तव्यं हलस्य वृषभस्य च ॥ ८६ ॥

भावार्थः

द्वयोः ब्राह्मणयोः मध्ये, ब्राह्मणस्य अग्नेः च मध्ये, पतिपत्न्योः मध्ये, हलस्य वृषभस्य च मध्ये न गन्तव्यम् । (प्रवेशः न करणीयः)

नीतिचन्द्रिका

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ ८७ ॥

पदविभागः

विषात्, अपि, अमृतम्, ग्राह्यम्, बालात्, अपि, सुभाषितम्, अमित्रात्, अपि, सत्-वृत्तम्, अमेध्यात्, अपि, काञ्चनम् ।

अन्वयः

विषात् अपि अमृतं ग्राह्यम् । बालात् अपि सुभाषितं (ग्राह्यम्) । अमित्रात् अपि सद्वृत्तम् (ग्राह्यम्) । अमेध्यात् अपि काञ्चनम् (ग्राह्यम्) ।

कठिनपदार्थः

- ग्राह्यम् – स्वीकर्तव्यम् ।
- अमेध्यात् – मलिनात् ।
- काञ्चनम् - सुवर्णम् ।

नीतिचन्द्रिका

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ ८७ ॥

भावार्थः

विषतः अपि अमृतं स्वीकरणीयम् । बालात् अपि उत्तमानि हितवचनानि गृहीतव्यानि । मित्रं न चेदपि तस्मादपि उत्तमाः गुणाः ग्राह्याः । अतिमलिनवस्तुतः अपि सुवर्णं स्वीकर्तव्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् ।

वृथा दानं समर्थस्य वृथा दीपो दिवापि च ॥ ८८ ॥

पदविभागः

वृथा, वृष्टिः, समुद्रेषु, वृथा, तृप्तस्य, भोजनम्, वृथा, दानम्, समर्थस्य, वृथा, दीपः, दिवा, अपि, च ।

कठिनपदार्थः

- वृथा – निरर्थकम् ।

अन्वयः

समुद्रेषु वृष्टिः वृथा, तृप्तस्य भोजनं वृथा, समर्थस्य दानं वृथा, दिवा च दीपः अपि वृथा (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् ।

वृथा दानं समर्थस्य वृथा दीपो दिवापि च ॥ ८८ ॥

भावार्थः

समुद्रे वर्षणं निरर्थकम् । यत्र जलाभावः वर्तते तत्र वृष्टिः भवति चेत् आनुकूल्यं भवति । यस्य उदरं पूर्णम् अस्ति तस्मै भोजनदानं व्यर्थम् । यस्य सामर्थ्यं वर्तते, यश्च धनवान् अस्ति, तस्मै दानं वृथा भवति । अपि च दिवासमये सूर्यः एव प्रकाशं ददाति, एवं स्थिते दीपज्वालनं वृथा भवति ।

नीतिचन्द्रिका

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः
पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।
निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं मन्त्रिणः
सर्वः कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥ ८९ ॥

पदविभागः

वृक्षम्, क्षीण-फलम्, त्यजन्ति, विहगाः, शुष्कम्, सरः, सारसाः, पुष्पम्, पर्युषितम्, त्यजन्ति, मधुपाः, दग्धम्, वनान्तम्, मृगाः, निर्द्रव्यम्, पुरुषम्, त्यजन्ति, गणिकाः, भ्रष्ट-श्रियम्, मन्त्रिणः, सर्वः, कार्यवशात्, जनः, अभिरमते, कस्य, अस्ति, कः, वल्लभः ।

अन्वयः

विहगाः क्षीणफलं वृक्षं त्यजन्ति । सारसाः शुष्कं सरः (त्यजन्ति) । मधुपाः पर्युषितं पुष्पं त्यजन्ति । मृगाः दग्धं वनान्तं (त्यजन्ति) । गणिकाः निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति । मन्त्रिणः भ्रष्टश्रियं (त्यजन्ति) । सर्वः जनः कार्यवशात् अभिरमते । कः कस्य वल्लभः अस्ति?

कठिनपदार्थः

- विहगाः – पक्षिणः ।
- सरः – सरोवरः ।
- सारसाः – पक्षिविशेषः ।
- मधुपाः – भ्रमराः ।
- पर्युषितम् – म्लानं, गतरात्रिकालकम् ।
- गणिकाः – वेश्याः ।
- अभिरमते – इच्छति ।
- वल्लभः – प्रियः ।

नीतिचन्द्रिका

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः

पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।

निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं मन्त्रिणः

सर्वः कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥ ८९ ॥

भावार्थः

येषु वृक्षेषु फलानि न भवन्ति, अथवा अल्पानि फलानि भवन्ति, तान् वृक्षान् पक्षिणः त्यजन्ति । यस्मिन् सरोवरे जलं न भवति, तं सरोवरं सारसपक्षिणः त्यजन्ति (दूरं गच्छन्ति) भ्रमराः पर्युषितं कुसुमं परित्यजन्ति । यत् वनं दग्धमस्ति, यत्र सस्यवृक्षादयः न सन्ति, तत् वनं प्राणिनः त्यजन्ति । यस्य सकाशे प्रभूतं धनं वर्तते तस्य सकाशम् एव यान्ति गणिकाः । यः निर्धनः वर्तते, तं परित्यजन्ति ताः । मन्त्रिणः भ्रष्टश्रियं (निर्धनं) त्यजन्ति । एवं च सर्वः अपि जनः कार्यवशात् तं तं जनम् इच्छति । कस्य प्रियः कः वर्तते?

नीतिचन्द्रिका

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ ९० ॥

पदविभागः

वेदः, स्मृतिः, सत्-आचारः, स्वस्य, च, प्रियम्, आत्मनः, एतत्, चतुर्विधम्, प्राहुः, साक्षात्, धर्मस्य, लक्षणम् ।

अन्वयः

वेदः, स्मृतिः, सदाचारः, स्वस्य आत्मनः प्रियं च एतत् साक्षात् धर्मस्य चतुर्विधं लक्षणं (इति) प्राहुः ।

कठिनपदार्थः

- सदाचारः – शिष्टाचारः ।
- प्राहुः – वदन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ ९० ॥

भावार्थः

श्रुतिः, स्मृतिः, शिष्टाचारः, स्वस्य आत्मनः प्रियम् इत्येतत् धर्मस्य साक्षात् चतुर्विधं लक्षणम् इति उच्यते ।